

İLK BASKI TÜRKÇE SÖZLÜK NE ZAMAN YAYIMLANDI?

Belgin Tezcan Aksu*

■ Türk Dil Kurumunun on ikinci baskısını bu yıl yapacağı *Türkçe Sözlük*'ün yayımlanma serüveni günümüzden seksen yıl önce başlamıştı. Kaynaklarda genellikle 1945 baskısı olarak anılan bu ilk baskı *Türkçe Sözlük*'ün kütüphanelerde 1944 hatta 1943 yılına ait baskılarının bulunduğu da görülür. Kişilerin kitaplıklarında da çoğunlukla basım yılı 1945 olan sözlüklerin yanı sıra az da olsa kapaklarındaki basım yılı 1943, 1944 olan sözlükler vardır.

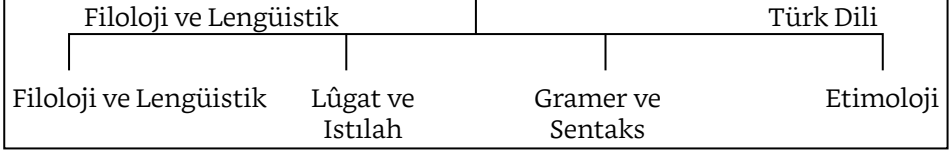
Peki nasıl oluyor da ilk baskı *Türkçe Sözlük*'ün yayımlanış yılı farklılıklar gösteriyor? Bu farklılığın sebebi yalnızca *Türkçe Sözlük*'ün değil sözlükçülük tarihimizdeki tamamlanmış veya yarım kalmış sözlüklerin hazırlanma ve çoğaltma aşamalarından satışına kadar olan süreçteki dönemin şartlarında ve teknolojik imkânlarında saklı. Yakın tarihimizde ansiklopedilerin hazırlanış, yayımlanış ve satışında taniş olduğumuz süreç sözlükçülük tarihimizde de yaşanan bir durum olmuştur. Bu yazımızda *Türkçe Sözlük*'ün seksen yıl önceki ilk baskısının yayımlanış serüvenine değineceğiz.

Türk Dil Kurumu Türk dilinin sadeleşmesi; halkın konuşma dili arasında bir birlik ve ahenk kurulması; konuşma, edebiyat ve bilim dilimizin kesin kurallarla tespit edilerek tarihî metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden taramalar, derlemeler yaparak kelime ve terim hazinesi vücuda getirilmesi amacıyla 12 Temmuz 1932 tarihinde kurulmuş, 26 Eylül 1932 - 04 Ekim 1932 tarihleri arasında ilk kurul-tayını düzenleyerek çalışma planları oluşturmuştur. Bu planlar içerisinde Türkçenin söz varlığında yer alan; şarkılarımıza, türkülerimize, atasözlerimize girmiş, şehirdeki işçiden, memurdan köydeki çobana kadar herkesin anladığı, kullandığı sözlere, deyimlere işlerlik kazandıracak sözlükler hazırlanması, bu söz varlığının kuşaktan kuşağa

* Türk Dil Kurumu, uzman, belgintezcanaksu@gmail.com

aktarılması, dilimizin zenginleştirilmesi, Türk dilinin kaynak eserlerinin yayımlanması, Türk dili incelemelerini konu edinen yabancı dilde yazılmış eserlerin Türkçeye çevrilmesi gibi konular bulunmaktaydı.

Atatürk Türk Dil Kurumunun bilimsel yapısını gösteren şemayı kendi eliyle şöyle çizmişti:

Birinci Türk Dili Kurultayı'nda kabul edilen Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi'nin 10. maddesinde *"Umumî Merkez Heyetinin kuracağı iş ve çalışma kolları "1) Lengüistik-Filoloji, 2) Etimoloji, 3) Gramer-Sentaks, 4) Lûgat-Istilah, 5) Derleme, 6) Neşriyat"* biçiminde belirlenir (TDK, 1933: 435-454).

Türk Dil Kurumu için belirlenen hedefler arasında bulunan dilimizin sözlüğünün hazırlanması konusu Birinci Türk Dili Kurultayı'nda *"Yazılı vesikaları, halkta yaşayan dil unsurlarını araştırarak geniş derleme ile büyük bir Türk lûgati yapmak."* maddesiyle karar altına alındı (T.D.T.C, 1933: 1-2). Görev ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti Merkez Heyetine verildi.

Kurultay'da dile getirilen konular ve alınan kararlar hemen uygulamaya konulur. Ülkede büyük bir dil seferberliğine girilir. Gazeteler, dergiler dil çalışmalarının halka duyurulması için köşeler açar. Halk ağzından sözler derlenerek, tarihî Türkçe metinler taranarak, çağdaş Türk lehçeleri incelenerek Türkçe sözlerin yazı diline kazandırılma çalışmaları başlar.

Birinci Türk Dili Kurultayı'nın seçtiği Umumi Merkez Heyeti, Türkçenin zenginliğini göz önüne seren bir sözlük hazırlamak, Türk dilinin yeniden kazandığı Türkçe kelime ve terimleri bu sözlüğe alarak anlamlarını ve kullanım biçimlerini vermek amacıyla 1932'de kurulan Lûgat-Istilah Kolunun Başkanlığına Celâl Sahir Erozan'ı getirir. 1934'de toplanan İkinci Türk Dili Kurultayı'nda kol ikiye ayrılarak adı "Lûgat Kolu" olur. Celâl Sahir Erozan 1935 yılı ortalarında vefat edince Filoloji Kolu Başkanı Ali Canip Yöntem vekil olarak Lûgat Kolu'nun da başkanı olur. 1936 yılındaki Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda Ali Canip Yöntem Kol Başkanlığına seçilir.

1936'daki Üçüncü Türk Dil Kurultayı'ndan sonra Atatürk, terim çalışmalarının yoluna girdiğini görmüş, görüştüğü dilci ve yazarlara yeni nesiller için artık çağdaş bir sözlük hazırlanması gerektiğini söylemiştir.

TDK üyelerinden Maraş Milletvekili Hasan Reşit Tankut, sözlüğün genel bir planını hazırlar, Ali Canip Yöntem de bu işi üstüne alır. Yöntem'in hastalanması üzerine sözlük hazırlama görevi üye olan Gaziantep Milletvekili Dr. Mehmet Ali Ağakay'a verilir. Ağakay sözlük çalışmalarına yeni bir yol çizer ve *Türkçe Sözlük*'ün *"bugün hiçbir yabancı tesir veya özentiyeye"*

düşmemek şartıyla yazılan yazılarda ve söylenen sözlerde geçen yabancı kelimelerle birlikte dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe kelimeler için başvurulacak bir kaynak” olması amacıyla çalışmalarını bu yönde yürütür (TDK, 1945: V).

Kurum bünyesinde kurulu olan “Lûgat Kolu”nun üyeleri doğru ve kapsamlı bir sözlüğün hazırlanması için bazı şartların oluşması gerektiğini düşünmekteydiler. *Türkçe Sözlük*’ün birinci baskısının ön sözünde: “Görülüyor ki o sıralarda ‘Türkçe’ sanını hakkıyla taşıyacak bir sözlüğün yazılmasına girişilemezdi. Girişebilmek için bir yandan Türkçenin dil varlıklarını meydana çıkarmak üzere büyük bir atılışla el konulan “Halk Ağzından Söz Derleme” işiyle kitap taramalarının ve lûgat araştırmalarının yeter derecede verimlerini almak, terimleri Türkçeleştirme çalışmalarının, hiç olmazsa, orta öğretim ölçüsünde ilerlemesini beklemek, öbür yandan da o zamana kadar dilde gerçekleşecek olan devrim olgularını toplamak gerekliliği karşısında idik. 1939 yılına kadar beklenildi. Artık “Tarama Dergisi” ve “Cep Kılavuzu” çoktan çıkmış, “Derleme Dergisi” de hazırlanmış, Dil Kurumunun ve Türk yazarlarının çalışmalarıyla Türkçenin yazı dili, hatırı sayılır bir devrim geçirmiş bulunuyordu.” diyerek sözlük baskısının özellikle gerekli olan çalışmaların yayımlanması sonrasında yapıldığını vurgulamışlardır.

İlk baskı *Türkçe Sözlük* çalışmaları 1939 yılında başlamış, sözlüğe alınacak kelimeler çeşitli kaynaklardan derlenmiş, çeşitli eserler taranmıştır. Bu kelimeler, genel dil kelimeleri ve terimler olmak üzere ikiye ayrılmış, terimler uzmanlarca incelenmiştir. Genel dil kelimeleri ise yazarlar ile dil ve edebiyat öğretmenlerinden oluşan yarkurullarla ele alınmış, uzmanların ve yarkurulların çalışmaları Lûgat Kolunun merkez bölüğünce gözden geçirilmiştir.

Türk sözlükçülük tarihinde Muallim Naci’nin *Çocuklar İçin Lûgat Kitabı*, Said Bey’in *Kamus-ı Said*’i, Şemsettin Sami’nin *Kamusü’l-Âlam*’ı, tamamlanamayan *Kamus-ı Arabî’si*, *Kamus-ı Türkî’si*, *Resimli Kamus-ı Osmânî’si*, İbrahim Alâettin Gövsâ’nın *Yeni Türk Lûgati* gibi eserler fasiküller hâlinde yayımlanmıştır (Akalin, 2017: 70-71, 77, 81). Dil Encümeni tarafından hazırlanan *İmlâ Lûgati* de 29 Ekim 1928’den itibaren 5 formalık fasiküller hâlinde basılmış ve 12 Aralık 1928 tarihli bir ön sözle bütün olarak piyasaya çıkmıştır (Tan, 2001:3).

Ansiklopedilerin, sözlüklerin fasikül fasikül yayımlanmaları o dönemlerde

Resimli Kamus-ı Osmânî'nin üç fasikülü.
(Ş. H. Akalin koleksiyonundan)

bu tür kitapları ve başvuru kaynaklarını hazırlama işinin uzun ve baskı işlemlerinin ise çok zahmetli olmasından kaynaklanıyordu. Özellikle harflerin tek tek dizilmesiyle elde edilen sayfalar forma veya yarım forma hâlinde basılıyor sonra bu harfler yeniden teker teker muhafaza edildikleri yerlere konup bir başka formanın dizgisine geçiliyordu. Bir kitabın bütün formaları basıldıktan sonra ciltleme işi yapılıyordu. Ancak sözlük, ansiklopedi

gibi başvuru kaynaklarının formları fasiküller hâlinde satışa sunulabiliyordu. Sözlük veya ansiklopedi meraklıları bu fasikülleri alıp biriktiriyor, tamamlandığında da ciltletiyordu. Bu yöntem daha sözlük tamamlanmadan yayıncının fasikül satışından gelir elde etmesini ve sonraki fasikülleri yayımlama imkânına kavuşmasını sağlıyordu. Yayıncı fasikülleri deposunda biriktirip bütün fasiküller tamamlandığında ciltleterek de satışından ayrıca gelir elde ediyordu. Bu durum dönemin teknolojik ve ekonomik özelliğinin bir sonucuydu.

*Lûgat-i Ebüzzıya'nın üç fasikülü.
(Ş. H. Akalın koleksiyonundan)*

Bu arada sözlük fasiküllerinin kapaklarında ilgi çekici bilgilerin de yer aldığını belirtmemiz gerekir. Örneğin Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Arabî*'sinin her fasikülünün arka kapağında sözlükte kullanılan kısaltmalar, sözlüğün hazırlanış yöntemi vb. bilgiler ile İstanbul'dan Anadolu'ya, Mısır'dan Arabistan'a kadar sözlüğe yeni abone olanların adları, görevleri, meslekleri yer almaktaydı. Fasiküllerin nerelerde satıldığı da arka kapakta yazılıydı. *Lûgat-i Ebüzzıya*'nın fasiküllerinin arka kapağında ise sözlük hazırlanırken yararlanılan Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca kaynaklar ile tanık olarak kullanılan beyitlerin, cümlelerin alındığı edebî eserlerin listesi bulunmaktaydı. Sözlük ciltlenirken fasikül kapakları çıkarılıp atıldığından sözlüğün bütün olarak ciltlenmiş nüshalarında ne yazık ki bu bilgiler yer almamakta.

*Kamus-ı Arabî'nin arka kapağı.
(Ş. H. Akalın koleksiyonundan)*

*Lûgat-i Ebüzzıya'nın reklamli
birinci fasikülü (Ş. H. Akalın
koleksiyonundan)*

Oysaki fasiküllerdeki bu bilgiler sözlük bilimcilerden edebiyat ve kültür tarihi araştırmacılarına kadar ilgililere önemli veriler sunacak düzeydedir.

Türkçe Sözlük de en başta fasiküller hâlinde basılmıştır. Sözlüğün 1943 yılının Cumhuriyet Bayramı'nda (TDK, 1944: 118-119) kapağında Romen rakamlı "1" ibaresiyle yayımlanan ve "a, A" maddesiyle başlayıp "evdemonizm" maddesiyle sona eren 192 sayfalık ilk fasikülünün (s.1-192 arası) arka kapağına "*Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Lûgat Kolunun çalışmalarıyle ortaya konulmuş ve günün en sıkı ihtiyacını karşılamak üzere hazırlanmış bir eserdir. Ortadaki sıkı ihtiyacı elden geldiği kadar çabuk karşılamak üzere basım tamam olmadan parça parça*

çıkarılmasında fayda görülmüştür. Bu parça, Sözlüğün birinci bölüntüsüdür. İkinci ve daha sonraki bölüntüler de birbiri ardınca çıkarılacaktır.” bilgisi yazılmıştır. Fasikül en başında “T.D.K.” imzalı bir ön sözle beraber kısaltmalar ve işaretler listesi verilerek yayımlanmıştır.

127 sayfalık ikinci fasikül “evdeş” maddesiyle başlayıp “karpuz” maddesiyle sona ermektedir (s.193-320 arası). Bu fasikül 1944 yılında kapağında Romen rakamlı “II” ibaresiyle yayımlanmıştır. Arka kapağında “*Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Lûgat Kolunun çalışmalarıyla ortaya konulmuş ve günün en sıkı ihtiyacını karşılamak üzere hazırlanmış bir eserdir. Ortadaki sıkı ihtiyacı elden geldiği kadar çabuk karşılamak üzere basım tamam olmadan parça parça çıkarılmasında fayda görülmüştür. Bu parça, Sözlüğün ikinci bölüntüsüdür. Üçüncü ve sonraki bölüntü de birbiri ardınca çıkarılacaktır.*” yazılmıştır.

127 sayfalık üçüncü fasikül “karpuzcu” maddesiyle başlayıp “oluk” maddesiyle sona ermektedir (s. 321-448 arası). Bu fasikül 1944 yılında kapağında Romen rakamlı “III” ibaresiyle yayımlanmıştır. Ne yazık ki arka kapağı elimizdeki nüshada bulunmamaktadır.

Kurumun 1944 tarihli *Yıllık*'ında “*Türkçe Sözlük'ün basılmasına 1944 yılında da devam edilmiş ve bu süre içerisinde eserin ikinci ve üçüncü bölüntüleri de çıkarılmıştır. 'Oluklu' kelimesiyle başlayan son bölüntünün basılıp eserin tamamlanmış olarak 1945 yılı içinde toplanacak olan Beşinci Dil Kurultayı'na ve dolayısıyla 1945-1946 öğretim yılına yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır.*” denilmektedir (TDK, 1944: 119).

Dördüncü fasikülün ayrı basımına henüz sahip değiliz. Ancak ikinci fasikülün arka kapağında birinci fasikülün arka kapağında yazılandan farklı olarak “bölüntüler” değil de “bölüntü” sözünün yazılı olması ve Kurumun *Yıllık*'ındaki öngörü dikkate alındığında dördüncü fasikülün son bölüntü olduğu kesinleşmektedir. Dolayısıyla 213 sayfalık dördüncü fasikülün “oluklu” maddesiyle başlayıp emek verenlerin adlarının yazılı olduğu sayfa ile sona erdiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgiler bizi ***Türkçe Sözlük'ün ilk baskısının tamamlanış tarihinin 1945 olduğu*** bilgisine ulaştırmaktadır.

Dördüncü fasikülle beraber tamamlanan sözlüğün Kurumda önceden basılan ve elde bulunan fasikülleri de kullanılarak ciltleme işlemlerinin yapılmasından dolayı bazı nüshalarda fasikül basılış tarihleri olan 1943, bazılarında 1944 tarihi yazılıdır.

Şükrü Halûk Akalın koleksiyonunda tek tek fasiküllerin yanı sıra ilk üç fasikül bir araya getirilerek ciltlenmiş bir *Türkçe Sözlük* nüshası da bulunmaktadır. Cildin hemen ardından gelen iç kapakta 1943 tarihi yazılıdır. Nüsha ön söz, kısaltmalar ve işaretler listesiyle başlamakta, ikinci ve üçüncü fasiküllerin başında 1944 tarihli iç kapaklar yer almaktadır. Bu iç kapaklarda I, II, III biçimde Romen rakamları da yazılmıştır. Sözlük bölümü “a, A” ile başlayıp “oluk” maddesiyle sona ermektedir. Bu nüsha bize kişilerin ellerindeki sözlük

fasiküllerini korumak amaçlı olarak tamamlanmasını beklemeden de ciltlettiklerini göstermektedir.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde “Sözl.A/482-a” yer numarasında kayıtlı olan ciltli nüshanın iç kapağında Romen rakamıyla “I” ibaresi ve 1944 tarihi yazılıdır. İncelendiğinde nüshanın birinci fasikülün iç kapağı kullanılarak ciltlendiği anlaşılmaktadır. Sözlük bölümünden önce sadece ön söz bulunmakta, sözlüğün sonunda ise “Ulanacak Kelimeler, Deyimler ve Karşılıklar Dizini” ile “Düzeltilmeler” sayfası yer almaktadır. Nüsha emeği geçenlerin adlarının sıralandığı sayfa ile sona ermektedir.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde “Sözl.A/030-F” yer numarasında kayıtlı bir başka ciltli nüshanın dış kapağında da iç kapağında da 1945 tarihi yazılıdır. Bu nüshanın iç kapağında Romen rakamıyla “I” ibaresi bulunmamakta, sadece 1945 tarihi yer almaktadır. İç kapak sayfasından sonra sırasıyla ön söz, kısaltmalar ve işaretler listesinin ardından sözlük gelmekte; son bölümde yine “Ulanacak Kelimeler, Deyimler ve Karşılıklar Dizini”, “Düzeltilmeler” sayfaları ile emeği geçenlerin adlarının sıralandığı sayfa bulunmaktadır.

Hatta Türk Dil Kurumu Müzesi’nde cilt kapağında 1945, iç kapağında ise ikinci fasikülün basım tarihi olan 1944 tarihinin ve Romen rakamıyla “I” ibaresinin yazılı olduğu bir *Türkçe Sözlük* nüshası da bulunmaktadır. Nüshanın iç kapağında “I” ibaresinin ve 1944 tarihinin bulunuyor olması bize ikinci, üçüncü ve dördüncü fasiküller basılırken kendilerinden önceki tüm fasiküllerin de baskılarının yenilendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak kaynaklarda ve kütüphanelerde farklı baskı tarihleri belirtilse de *Türkçe Sözlük*’ün yayımlanış tarihi tamamlandığı tarih olan 1945 olarak kabul edilmeli ve künyelerde, kataloglarda bu tarih verilmelidir.

Kaynaklar

Akalın, Ş. H., *Geçmişten Günümüze Türk Sözlükçülüğü*, ELGİNKAN Yayınları, Ankara 2017.

Tan, N., *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK Yayınları, Ankara 2001.

TDK, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, TDK Yayınları, İstanbul 1933.

TDK, “Türk Dil Kurumu Bir Yıllık Çalışmaları”, *Yıllık 1944*, TDK Yayınları, Ankara 1944, s.115-124.

TDK, *Türkçe Sözlük I*, TDK Yayınları, İstanbul 1943.

TDK, *Türkçe Sözlük II*, TDK Yayınları, İstanbul 1944.

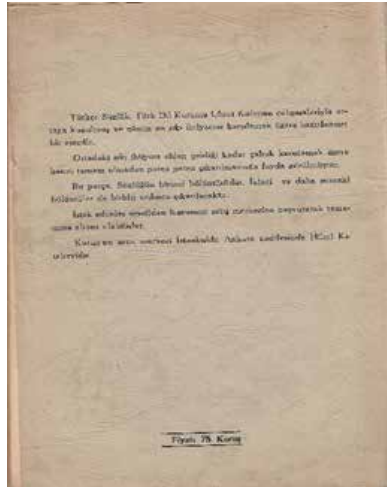
TDK, *Türkçe Sözlük III*, TDK Yayınları, İstanbul 1944.

TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, İstanbul 1944.

TDK, *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, İstanbul 1945.

T.D.T.C., “Birinci Kurultaydan Sonra İlk Çalışmalar”, *Türk Dili Bülteni*, S 3, Temmuz 1933, s. 1-2.

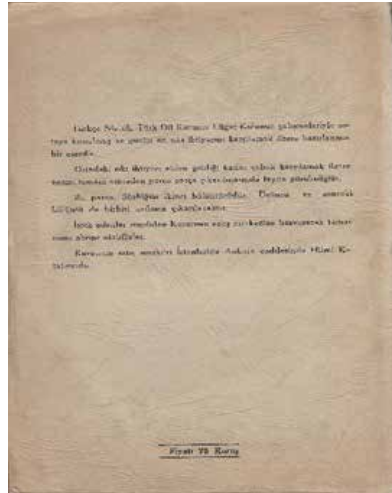
Türkçe Sözlük'ün fasikülleri (Ş. H. Akalın koleksiyonundan):

Birinci fasikülün ön ve arka kapakları

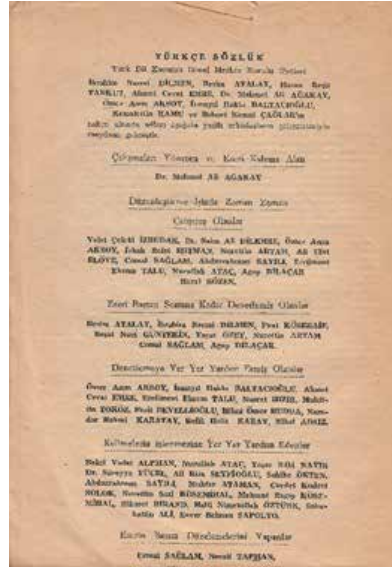
Birinci fasikülün ilk ve son sayfaları

İkinci fasikülün ön ve arka kapakları

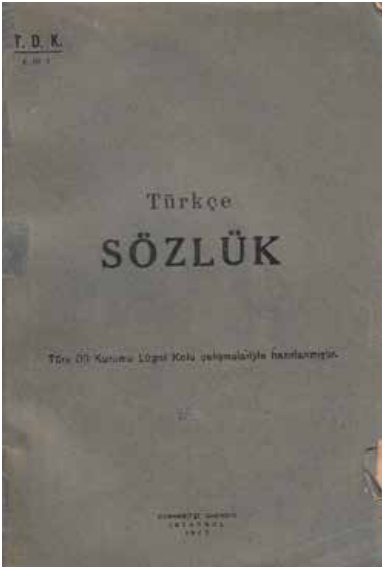

İkinci fasikülün ilk ve son sayfaları

Dördüncü fasikülün ilk ve son sayfaları

Türk Dil Kurumu Müzesi'ndeki Türkçe Sözlük nüshası:

Dış kapak: 1945 tarihli

İç kapak: 1944 tarihli